

EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre arreteerimisest, reetlikkusest ja tema saatusest

SMERŠ¹ uuris asja
Seniavaldamata dokumendid
EKP arhiivist

VALDUR OHMANN

Karl Säre oli nõukogude võimu esindajate poolt kuulutatud *persona non grata*s. Selle nime- tusega seondud oli enamalt jaolt põlu all. Seletada saab seda suures osas tema hukkamõistuga kurikuulsal EKP VIII pleenumil 1950. aasta märtsis, kus Säre nimi kõlas sõnavõtjate suus sageli nega-

tiivses kontekstis.² Säre peale püüti vee- retada paljusid ebakohti, temast püüti distantseeruda, tollest mehest tehti paa- ria. Ehkki, tõele au andes, olid kõik te- ravakeelsed kritiseerijad 1940./1941. aastal temaga "ühte paati" istunud. Koos lammutati 1940. aastal Eesti Vabariigi riigiaparaati ja teostati riigivõimuesin-

¹ "SMERŠ" – nõukogude sõjaväe vastuluure ("smert' špionam – surm spioonidele").

² EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. – Akadeemia 1999, nr 7, lk 1560–1561, Dmitri Kuzmini sõnavõtt. Andis kätte pleenumil uued orientiirid, millega võeti sihikule Säre. Tegemist oli mehega, kes pidi juulist augustini 1941 täitma eriülesandeid Harju- ja Virumaal (tööstuse purustamine). Säre olevat koostanud instruktiivse lendlehe, mille paljundamist ja levitamist ta nõudis. See nägi ette totaalset hävitamise taktikat. Nikolai Karotammel olid mäletatavasti vastupidised seisukohad, mille järgi hävitatud maa tak- tikat tuli vältida. Vt lähemalt: Kaljo-Olev Veskimägi, Nõukogude unelaadne elu. Tsen- suur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996, lk 174–175; Akadeemia 1999, nr 8, lk 1760, Villem Kuusiku sõnavõtt; Akadeemia 1999, nr 8, lk 1770–1772, siseminister Aleksander Resevi sõnavõtt, milles ta püüdis kanaliseerida kõik Karotamme-vastased süüdistused Säre suunas; Akadeemia nr 8, 1999, lk 1781, Artur Vaha sõnavõtt; Akadee- mia 1999, nr 9, lk 2019–2021, August Puusepa sõnavõtt; samas, lk 2023–2024, Olga Lauristini sõnavõtt; samas, lk 2026, Arnold Raua sõnavõtt; samas, lk 2045–2048, Hendrik Alliku sõnavõtt; Akadeemia 1999, nr 10, lk 2223–2224, Juliana Telmani sõnavõtt; sa- mas, lk 2232–2235; Nikolai Karotamme sõnavõtus on samuti kriitilisi noote Säre aad- ressil, kuid mitte laushukkamõistu.

dajate arreteerimisi, viidi ellu 1941. aasta juuniküüditamine, nende teadmisel korraldati 1941. aasta juulikuus veriseid tapatalgaid, kiideti heaks hävituspataljonide tegevus. Säre materdamisega püüti end glorifitseerida – ülistada, näidata oma tegevust puhtamas valguses. See võimaldas nii mõnelgi neist stalinismiperioodi järel asuda taas nõukogude ühiskonna ülesehitajate ritta, ehkki esiread olid juba uute persoonide (Käbin & Co) poolt hõivatud. Neist asjaoludest tingituna ei tahtud, ei saadud ja enamalt jaolt ei püütudki seisukohtades Säre kohta midagi muuta. Säre iseloomustavate sünonüümide hulka kuulusid – reetur, äraandja, argpüks, lurjus. Need samad väljendid, mis kõlasid VIII pleenumi kõnepuldist, jäid teda saatma ja saadavad tänini. Mis puutub Säre reetlikkusesse, siis tundub, et nii mõnelgi juhul on sellega üle doseeritud.³ Eespool tsiteeritud nõukogudeaegsetes publikatsioonides väidetakse, et Säre andis sakslastele üles kõik andmed, mida ta teadis põrandaalusest aktiivist. Taolised seisukohad tunduvad siiski kiretul ja emotsioonivabal vaatlusel ülepakutuna. Napid andmed, mis pärinevad Säre arreteerijatelt, ei luba küll tema avaldusest selliseid kaugeleulatuvaid järeldusi teha. Säre polnud ülestunnistuste andmistel sugugi nii avameelne, nagu teda nõukogudeaegses parteiajaloo on püütud kujutada. Säre ülekuulaja Evald Mikson pole samuti sellega päri, et EKP KK I sekretärist räägiti ja kirjutati kui reeturist. E. Mikson ütles Säre poolt põrandaaluste kommunistide väljaandmise kohta järgnevat: "Tema taskust leiti märkmik šifreeritud teadete ja märkustega, mitmesuguste numbrite ja muuga, mida ei õnnestunud dešifreerida. Seepärast tuli uskuda üksnes tema juttu. Kui sakslased hiljem temalt teiste tegelaste varjupaigad teada said, olid need juba tühjad. Ainsana suudeti tabada Saaremaa kommunist Aleksander Mui."⁴ Arhiividokumendidki kõnelevad analüütilisemal jälgimisel seda keelt, et Evald Miksonil oli õigus.

1990. aastal ilmus ajalehes Edasi Eesti Riigiarhiivi arhivisti Johannes Tusti⁵ artikkel "Mida arhiivimaterjalid Karl Särest tunnistavad?"⁶. Nimetatud artikkel on jäänud paraku

piisava tähelepanuta. Ohtrast arhiividokumentide tsiteerimisest jääb mulje, et Säre püüdis ülestunnistuste andmisel siiski põigelda, keerutada, vassida, esitada tegelikkusele mittevastavaid andmeid, mille sekka oli usutavuse suurendamiseks pikitud pooltõdesid. Küllalt laialt on levinud arusaam, et Säre andis välja Neeme Ruusi ja Oskar Cheri. Ja seda juba oma vahistamise esimesel päeval. Kuidas oli tegelikult? Karl Säre teatas küll Omakaitse tegelasele Rudolf Markile⁷ nelja silma all, et Neeme Ruus asuvat Kuusalu juures talus, kuid pole teada, kas see informatsioon Rudolf Marki poolt edasi kanti. Tundub, et mitte, sest hiljem hakati uurima, millest Säre ja Mark 3. septembril 1941. aastal omavahel nelja silma all rääkisid. Ülekuulamisel 6. oktoobril 1941 salgas R. Mark oma vestluse Särega täiesti maha. Alles järgneval ülekuulamisel (15. oktoobril) tunnistas R. Mark üles, et vestles Karl Särega 3. septembril politseijaoskonnas palkonil.

³ Eesti NSV ajalugu. III kd, Tallinn, 1971, lk 537 (vastava osa autor Peeter Larin); Lühüülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. Tallinn, 1983, lk 115 (vastava osa autor Karl Mang); Harald Haberman, Tagasivaatamisi. Tallinn, 1988, lk 97–99. Olaf Kuuli, ... ja teised. Mõningaid täiendusi 1930. aastate EKP ajaloole. – Eesti Kommunist 1988, nr 5, lk 56.

⁴ Ants Jurman, Ülekuulaja väidab: Karl Säre ei olnud reetur. – Eesti Ekspress 1.11.1991, nr 42.

⁵ Endisest NKVD-lasest arhivist. Johannes Tust oli 1.09.1940–20.05.1941 ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi teenistuses ja tegeles politseiaparaadi likvideerimise ning miilitsaorganite loomisega Märjamaal; seejärel siirdus parteitööle; 26.06.–9.07.1941 osales Läänemaa hävituspataljoni tegevuses.

⁶ Johannes Tust, Mida arhiivimaterjalid Karl Särest tunnistavad? – Edasi 27.03.1990.

⁷ Olgu märgitud, et Rudolf Peetri p Mark (28.09.1912 Mäksa vald Tartumaa – 9.11.1941 Tallinn) oli juba varem sattunud kahtlaste isikute nimekirja. Tema suhtes saabus esimene kahtlane vihje 6. jaoskonna politseikomissarile 02.09.1941, päev enne Säre arreteerimist. Kaebuses oli kirjas, et kaudsete allikate põhjal oli R. Mark teenistuses NKVD-s. Uurimisel seda siiski tõestada ei suudetud. (ERA, f R-64, n 4, s 523, l 3) "Õli tulles" lisas tema kummaline käitumine – püüdis Särega neljasilma juttu puhuda.

Tolle vestluse käigus teatanud Säre muu hulgas, et "Neeme Ruus on Kuusalu juures talus (...)"⁸ ja temal on kaasas kuulipilduja, trükimasin ja saatejaam". Lisaks avaldanud ta soovi, et Rudolf Mark läheks N. Andreseni asukohta ja ütleks tema tütrele Vana Posti või Hobuse tänav 4, et Säre asub 2. miilitsajaoskonnas.⁹ Kui Kuusalu kant oli enam-vähem sinnapoole, kus Ruus ja Cher varjusid, siis suunamine Nigol Andreseni tollal 10-aastase tütre poole osundatud aadressil oli täiesti desorienteeriv ja eksiteele viiv. Ilmselt soovis Säre Rudolf Marki kaudu vabadusse tõepoolest mingi sõnumi edastada, et teavitada oma põrandaaluseid kaaslasi enda arreteerimisest, kuid aadressaadiks ei saanud mingil juhul olla Nigol Andresen ega tema tütar, kes olid evakueerunud tagalasse. Alles ülekuulamisel 5. septembril andis Säre

ülelunnistusi, avalikustades Neeme Ruusi ja Oskar Cheri tegeliku konspiratiivkorterit Kolga vallas Hirvli külas Tominga talus.¹⁰ Tegelikult olid nad varjul Paju talus, mille omanik oli Tomingas. 4. ja 5. septembril¹¹ toimus Paju talus ka läbiotsimine, kuid tagaotsitavad olid varjunud kuuri (lauda?) põranda ja keldri lae vahele ehitatud peidikusse. Uue läbiotsimise kartuses lahkusid N. Ruus ja O. Cher 6. septembril Paju talust. Nad arreteeriti pärast pikka eksi-rännakut uue asukoha otsimisel 12. septembril Tapa lähedal Priima külas O. Cheri sugulas-te juures.¹² Seega ei olnud Karl Säre ülelunnistustel otsest seost Neeme Ruusi ja Oskar Cheri arreteerimisega. Ruusi ja Cheri varjanud taluperenaise Anette Tominga 21. novembril 1941 antud ütluste kohaselt tuli 4. septembril Kolga Omakaitse nende talu läbi otsima, nõudes mingisuguste pakkide väljaandmist. "Vas-tasin, et mina ei ole mingisuguseid pakke näinud. Neeme Ruus ühes oma kaaslasega oli sel ajal keldri lae peal peidus. Minu arvates järg-misel päeval liikus Neeme Ruus ühes oma kaas-lasega meilt edasi."¹³ Mingeid vihjeid seal varjuvate kommunistide otsimise kohta ei leia. Pealegi, Tominga talu perenaise ütluste koha-selt lahkusid nad juba 5. septembril.

Samas tuleb tõele au andes tunnistada, et isegi endine NKVD-lasest arhivist Johannes Tust oli sunnitud siiski möönma, et K. Säre oli oma teadete tähtsuse suurendamiseks ka valetanud, teatades Karotamme jäämisest põ-randa alla Neeme Ruusi lähedusse diversioo-nigrupiga. See oli ilmne vale, sest Karotamm evakueerus tagalasse, diversioonigruppe ei moodustatud, põrandaalused pidid end varja-ma ja hilisemate juhtnööride järgi tegutsema hakkama.¹⁴ Esialgsete kavade järgi pidi Karotamm põrandaalusele tööle jääma hoopis Saaremaale.¹⁵

Huvi Karl Säre saatuse vastu oli nõukogu-de võimuorganitel väga suur. EKP Keskkomi-tee Partei Ajaloo Instituudi kirjavahetusest selgub, et KGB keskarhiivis Moskvas peaks asuma Karl Säre kohta toimik, mis 1945. aastal trofeena Saksamaalt kaasa viidi. Et taolise toimiku olemasolu pole pelgalt oletus, viitab vastavas kirjas figureeriv vihje konkreetse ar-hiivaali numbrile.

⁸ Johannes Tusti artiklist on teadlikult, tahtlikult või sihilikult välja jäetud ülekuulamisprotokolli tsiteerimisel talu nimetus, kus Karl Säre ütluste kohaselt pidavat end varjama Neeme Ruus. See ei klappinud Neeme Ruusi ja Oskar Cheri tegeliku varjupaigaga, milleks oli Kolga valla Hirvli küla Paju talu. Tsitaadist välja jäänud talu nimetus oli Kiisa või Hiisa, mis kuidagi ei sobi kokku ei Hirvli küla ega Tominga taluga, kus Ruus ja Cher tegelikult varjul olid.

⁹ ERA, f R-64, n 4, s 523, l 25.

¹⁰ ERA, f R-819, n 2, s 74, l 10.

¹¹ Siinkohal on kohane juhtida lugeja tähelepanu kuupäevadele. Neeme Ruusi ja Oskar Cheri redu-tamispäigast toimusid otsingud enne Karl Säre üles-tunnistusi Evald Miksonile. Teatavasti tunnistas Karl Säre 5. septembril ülekuulamisel Evald Miksonile Kolga vallas Hirvli külas Tominga talus asuvast konspiratiivkorterist.

¹² Johannes Tust, Mida arhiivimaterjalid Karl Särest tunnistavad? – Edasi 27.03.1990. Neeme Ruus ja Oskar Cher tunnistasid 20./21. novembril 1941 üles oma varjajad nende varasemast peidupaigast Kolga vallas Hirvli külas Paju talus, kellele määrati kom-munistide varjamise eest surmanuhtlus. Surma-mõistetuteks olid: Johannes Tomingas (14.08.1907 – 30.11.1941), Anette Jaani t Tomingas (19.06.1912 – 30.11.1941), Jakob Johani p Tomingas (27.09.1879 – 1943), Alfred Tomingas (16.08.1909 – 1943).

¹³ ERA, f R-64, n 4, s 1163, l 2.

¹⁴ Johannes Tust, Mida arhiivimaterjalid Karl Särest tunnistavad? – Edasi 27.03.1990.

¹⁵ Armin Lebbin, Mõnest valgest laigust EKP aja-loos. (K. Säre, L. Looringu, J. Eltermanni (Martõ-novi) ja teiste EKP funktsionääride elust). 6. – Õhtuleht 12.01.1990.

Nõukogude poole pealt algasid uurimised üsna varakult. Sellega tegelesid Punaarmee kannul liikunud vastuluure üksuse SMERŠ uurijad. Säilinud on Särega seonduva ülekuulamise protokoll koopia,¹⁶ millega olid kursis nii EKP KK sekretär Karotamm kui ka tema järglane Johannes Käbin. Järgnevalt annan edasi vene keelest tõlgitud arhiividokumendi kaudu Karl Säre arreteerimisega seonduva nõukogude poole pealt vaadatuna, lisades joonealusesse vaid mõned omapoolsed kommentaarid. Dokumendid pärinevad EKP arhiivist ja annavad edasi arvatavasti kõige esmasema teabe Säre vahistamise kohta vahetu tunnistaja kaudu. Neist nähtub, et Johannes Käbin lasi pärast EKP VIII pleenumit Säre arreteerimise kohta käivatest dokumentidest informeerida siinset uut julgeolekuministrit.

■ Leningradi rinde vastuluure ülema teadaanne endise SD¹⁷ kaastöölise tunnistamisest, et tema trehvas endise KK sekretäri¹⁸ Särega Tallinna SD valitsuse ruumides.

15. aprill 1950. a.
Täiesti salajane.

ENSV RIIKLIKU JULGEOLEKU MINISTRILE
sm. V. I. MOSKALENKOLE.

Sm. Käbini korraldusel saadan Teile teadmiseks Leningradi rinde vastuluurevalitsuse "SMERŠ" teadaande nr 323529 3. X 1944. a. (meile sissetulnud nr. 35) seoses endise "SD" kaastöötaja ülestunnistustega tema kohtumise kohta saksa okupatsiooni ajal "SD" Tallinna valitsuse ruumides EK(b)P KK endise sekretäri Särega, kes oli arreteeritud sakslaste poolt.

LISA: Ülalmainitu 3 lehel.
Eestimaa K(b)P KK erisektori juhataja
/allkiri/
(Šergalin)¹⁹

Koopia
Täiesti salajane.
Kaitse Rahvakomissariaat
Vastuluure Valitsus
"SMERŠ"
Leningradi rinde
teine osakond
3. oktoobril 1944. a.
¹ 323529

EESTIMAA NSV K(B)P KK SEKRETÄRILE SELTSIMEESE KAROTAMMELE.

Leningradi rinde Vastuluure Valitsuse "SMERŠ" poolt on kinni peetud Tallinna linnas "SD" Eestimaa valitsuse endine kantselei teenija.

PEENSALU, Elsa Vladimiri t. sündinud 1922 a.,²⁰ kuni Eesti okupeerimiseni sakslaste poolt töötas Eestimaa K(b)P KK sööklas ettekandjana.

¹⁶ Täna siinkohal head kolleegi Peeter Väljast, kes juhtis tähelepanu nende dokumentide olemasolule. (Vaata: ERAF, f 1, n 46, s 71.)

¹⁷ SD – lühend saksa nimetusest *Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*. Natsionaalsotsialistliku Saksaamaa julgeoleku- ja luureamet 1931–1945. Selle asutas R. Heydrich SS osakonnana (nimetus SD a-st 1933). 1936 ühendati SD ja *Gestapo*. A-st 1939 oli see SS-i Riigi Julgeoleku Peaameti 6. osakond, mis tegeles luure- ja vastuluurega.

¹⁸ Siinkohal on silmas peetud Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee I sekretäri 1940/1941.

¹⁹ Boris Dmitri p Šergalin (s 1908) – EKP KK erisektori juhataja 6. detsembrist 1945. (ERAF, f 5, n 5, s 21, l 280) Vabastati EKP KK erisektori juhataja kohalt seoses pensionile siirdumisega 30.05.1977. Üleliidulise tähtsusega personaalpensionär. Ustavuse nõukogude korrale pälvis juba sellega, et töötas 1930. aastatel ca 6 aastat GPU-s autojuhina. Seejärel osales Soome-vastases Talvesõjas ja oli parteitööl Karjalas.

²⁰ Saksa julgeolekupolitsei kartoteegi andmetel: Peensalu, Elise Vladimiri t (s 27.09.1922). Elukoht: Tallinn, Pikk 27-6. Kommunistlikust tegevusest osa pole võtnud. Andmed pärinevad 13.05.1942. Hiliemate andmete järgi Eesti julgeolekupolitsei telefonibonentide nimekirjas (dateerimata, ca 1943) kui avalduste osakonna kantselei ametnik. (ERA, f R-64, n 1, s 35, l 75)

PEENSALU tunnistas ülekuulamisel, et 3. septembril 1941. a. nägi ta "SD" valitsuse majas, kuidas kaks "SD" töötajat saatsid uurija kabinetti endise Eestimaa K(b)P KK sekretäri SÄRE. Mõni aeg pärast seda kutsuti Peensalu "SD" uurija Schmidt juurde, kes esitas talle küsimuse, kas too tunneb tema ees istuvat inimest. Peensalu vastas, et ta tunneb selle inimese olevat Eestimaa K(b)P KK sekretäri SÄRE. Peale selle esitas Schmidt analoogilise küsimuse Särele. Säre vastas, et Peensalut tunneb ta kui endist Eestimaa K(b)P KK söökla ettekandjat.

Peale selle küsis Schmidt Särelt, kas Peensalu oli partei liige, mille peale Säre vastas, et see ei ole talle teada.

²¹ Tegelikuses vahistas Karl Säre Kadriorus Mäekalda tänav 35-1 3. septembril politsei konstaabel Harald Augusti p Kübbar (s 10.04.1913), kes selle kohta ise kirjutas järgnevat: "Tabamise momendil otsisin K. Säre isiku läbi relvade leidmise sihiga ja leidsin ühe "Walter" 7,65 brauningu. Põhjalikumalt läbiotsimist mina tema juures ei toimetanud ja mis tema juures veel võis leiduda, on minule teadmata. Peale vahistamist saatsin K. Säre kohe 2-se pol.[politsei] jaoskonda, kuna ise jäin toimetama läbiotsimist kohapeal." (ERA, f R-64, n 4, s 523, l 23) 2. politseijaoskond asus tollal Kadriorus Koidula tänaval. Kuna arreteerimine leidis aset kella 12-13 vahel ja seal toimetati isiku tuvastamine ning esmane uurimine, siis nähtavasti samal päeval jõuti Säre toimetada veel SD hoonesse Tõnismägi 16, mille kohta annab seletusi Peensalu.

²² Tegemist on ilmselt pelgalt oletusega. Faktilist tõestust sellele pole leitud. Taani uurija Erik Nørgaardi andmetel olnud Säre enda seletuste järgi tema arreteerijaks eesti politseinik Adolf Pauk. Erik Nørgaard, Mordet i Kongelunden. København, 1991, lk 192–193. Tegelikuses olevat Adolf Pauk saanud 29. 08. 1941 lahingus pealetungivate sakslastega surma. (Dimitri Kuzmin, Võitluslippu kõrgel hoides. – Trellide taga. Tallinn, 1962, lk 570) Nõukogudeaegse parteiajaloo hilisema ametliku versiooni järgi olevat A. Pauk evakueerimisel laevaga põhja läinud. (Lühiülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, lk 112) Nikolai Karotamm laveeris EKP VIII pleenumil küsimusest Adolf Pauki saatuse kohta oskuslikult mööda, väites, et osa kommuniste – Arbon, Ruus ja Cher – arreteeriti Säre reetmise tõttu ja lasti sakslaste poolt maha. (EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. – Akadeemia 1999, nr 10, lk 2234) Karotamm ei maini sõnakestki Adolf Pauki saatusest.

Peensalu tunnistas, Säre nägi välja nagu tavaliselt, kuid oli ilma prillideta ja juuksed olid värvitud punakat värvi.

Säre edasisest saatusest ei teadnud Peensalu midagi.

Ent, nagu on näha tema ülestunnistustest, oli "SD" kaastöötajate seas kolme varianti kuuldusi: et ta põgenes, lasti maha või viidi Saksa maale. Peensalu tunnistuste kohaselt viimane variant (viidi Saksa maale) on kõige tõenäolisem. Ametlikke kirjutisi ja teadaandeid ajakirjanduses Säre arreteerimise ja saatuse kohta ei olnud nii tema arreteerimise perioodil kui ka pärast seda.

Säre arreteerimise asjaolude kohta tunnistas Peensalu, et Säre justkui olevat varjanud end ühes Peetri majakeste keldris Kadrioru pargis²¹ ja ületades Wiedemanni tänavat tunti ära ning reedeti. Täpsustades isikuid, kes võisid Säre reeta, arvas Peensalu, et taoliseks reeturiks võis osutuda endine partei keskkomitee valvur – METSIS.²² Oma oletusi põhjendab Peensalu sellega, et Metsist okupatsiooniperioodil ei represseeritud ja et 1,5-2 kuu pärast peale Säre vahistamist läks ta vabatahtlikult teenima Saksa armeesse.

Leningradi rinde vastuluure valitsuse
"SMERŠ" ülem
kindral-leitnant
(Bōstrov)

■ (Esildis)

ÜLEKUULAMISE PROTOKOLL PEENSALU, Elsa Vladimirovna

26. septembrist 1946. aastal

Küsimus: Rääkige, mida Teile on teada endise EK(b)P Keskkomitee sekretäri sm. Säre kinnipidamise aja ja asjaolude kohta saksa poliitilise politsei poolt?

Vastus: Nagu ma juba enne mainisin, asusin ma 1. septembrist 1941. a. tööle poliitilise politseisse – Eestimaa "SD" valisusse, mis paiknes Tallinnas Tõnismägi 16 ja töötasin sel ajal veel koristajana.

3. septembril 1941. a. kohtasin ma "SD" hoone I korruse trepil kolmeliikmelist inimese gruppi, kelle seas tundsin ära endise EK(b)P Keskkomitee sekretäri Säre, keda saatsid kaks "SD" vormiriietuses kaastöötajat.

10 minuti järel pärast seda kutsuti mind "SD" uurija, sakslase Schmidt kabinetti, kus oli "SD" tõlk Lüüdik (või Lüdich) ja Säre. Säre oli ilma prillideta ja tema juuksed olid pisut teist värvi kui tavaliselt, arvatavasti värvitud punakaks. Muus osas nägi ta välja nagu tavaliselt.

Kui ma sisenessin, pakkus Schmidt mulle istet ja küsis tõlgi kaudu, kas ma tunnen enda ees istuvat inimest. Ma vastasin jaatavalt, teatades, et see on Eestimaa Kommunistliku Partei KK sekretär Säre. Pärast seda küsis Schmidt Särelt, et kas too tunneb mind kui kommunisti või komnoort. Säre vastas selle peale, et temale pole see teada.

Seejärel küsis Schmidt minu käest, et kas ma tunnen huvi dokumentide vastu, mida nad jätaavad laudade peale, kui ruumist lahkuvad ja kas ma neid loen. Ma vastasin, et mitte mingisuguste dokumentide vastu ma huvi ei tunne ja ei saa neid lugeda, kuna ei valda saksa keelt.

Rohkem mingeid küsimusi mulle ega Särele ei esitatud ja mind paluti välja minna. Säre jäi kabinetti. Pärast seda ei näinud ma Saret enam kordagi ja mingitel ülekuulamistel seoses temaga ei käinud.

Küsimus: Mida on Teil teada sm. Säre edasisest saatuse kohta?

Vastus: Mingeid täpseid andmeid Säre edasisest saatusest mul pole. Kuid terve rea "SD" kaastöötajate juttudest, kelle perekonnanimesid ma ei suuda praegu nimetada, ma kuulsin, et Säre olevat justkui saadetud Saksamaale või maha lastud või justkui olevat põgenevad. Taolised kuulujutud levisid ka Tallinna elanike seas. Enam tõenäolisemad on minu arvates kuuldused sellest, et Säre saadeti Saksamaale, seda enam, et "SD-st" põgeneda polnud peaaegu mingit võimalust.

Küsimus: Kas Teile on teada, kus varjas end Tallinnas sm. Säre ja kelle poolt ta politseile välja anti?

Vastus: "SD" kaastöötajate juttudest (nende nimesid ei mäleta) on mulle teada, et sm. Säre olevat justkui varjanud ühes väikeses Peetri majakese keldris Kadrioru pargis ja suundudes Kadrioru, märgati teda ühe EK(b)P KK endise töötaja poolt, kes oli jäänud Tallinna ning kes jälitas teda kuni tema varjupaigani ning läks seejärel "SD-sse" ja kandis sellest ette. "SD" kaastöötajad justkui esialgu ei uskunud seda ning ei tahtnud minna osutatud aadressil, kuid lõppude-lõpuks siiski läksid, avastasid seal Säre ja pidasid ta kinni.

Kes reetis Säre, seda ma ei tea ja mingeid kuuldusi "SD" kaastöötajate seas selle kohta ei kuulnud.

Minu isikliku arvamuse kohaselt võis selleks reetjaks osutada EK(b)P KK endine valvur METSIS.

Küsimus: Millel tuginevad Teie oletused, et reetjaks võis olla METSIS?

Vastus: "SD" töötajate seas käisid visalt kuuldused selle kohta, et ta andis välja keegi endistest EK(b)P KK töötajatest, kuna kogu Keskkomitee juhtiv koosseis ja kaastöötajad sõitsid Tallinnast ära, siis taoliseks inimeseks sai olla keegi teenindava personali seast, kes jäi Tallinna peale Punaarmee evakueerimist.

Nagu mulle on teada, et EK(b)P KK teenindavast personalist jäi peale 28. augustit 1941. a. Tallinna valvur Metsis ja Meister Oskar, masinakirjutaja Toom Leida, kantselei teenija Laansalu Aino, üks koristajatest ja köögitöötaja, kusjuures viimased kaks tundsid Säre nägupidi halvasti. Laansalu ja Meister arreteeriti sakslaste poolt kohe nende tuleku järel esimese kahe päeva jooksul ja Toom Leida, kes on minu sõbranna, tunnen ma väga hästi ning arvan, et tema ei saanud seda teha.

METSIS seevastu tundis nägupidi väga hästi sm. Saret ja võis ta välja anda, seda enam, et tema suhtes ei rakendatud sakslaste poolt mingeid repressioone ning kahe kuu pärast peale sakslaste saabumist Tallinna, läks vabatahtlikult saksa armeesse.

Küsimus: Teatage meile, millised on Teie arvates METSISELE iseloomulikud tunnused ja milliseid andmeid temast teate?

Vastus: METSISE eesnime ma ei tea, vanust on üle 30, keskmist kasvu, kõhnavõitu, piklik nägu, juukseid kandis lahku, blondiin, vallaline, aadressi ja tema elukohta ei teadnud. Pärast tema minekut saksa armeesse nägin teda Tallinnas ainult ühe korra 1942. aastal tänaval.

Mingeid muid andmeid mul tema kohta ei ole.

²³ Arreteerituks osutus Herman Arbon (arreteeriti 29.08.1941), kelle puhul ei saa märkimata jätta, et too kommunistist põrandaalune andis ülekuulamisel tõepoolest küllaltki avalaid ülestunnistusi, mille kõrval Karl Säre poolt avaldatud andmed on üsna kahvatud.

²⁴ Operatiivgrupi ülema kapten Lebini kohta ei õnnestunud leida täpsemaid andmeid, kuid tähelepanuväärne on, et juunis-juulis 1951 pidi ENSV Ministrite Nõukogu orginstrueerimisgrupi juhataja Herbert-Armin Lebbin (s 1913) andma EKP KK juhtivatele tegelastele (Stepanovile ja Käbinile) väga põhjalikult oma eluloolised andmed. Seejuures on tuntav, et erilist huvi tunti tema sõjaaegse tegevuse, aga ka teiste tema perekonnanime kandvate lähemate ja kaugemate sugulaste vastu. Üsna tõenäoline, et otsiti toda salapärasest vastuluure operatiivgrupi kaptenit, kes teostas Särega seondult ülekuulamist. Formaalne selgitus Herbert-Armin Lebbinile oli, et tema sugulased elavad Rootsis, mistõttu taoline põhjalik uurimine ette võeti. EK(b)P KK ametiühingute ja komsomoli organite osakonna juhatajale Stepanovile tunnistab H.-A. Lebbin, et ta sai Velikije Luki linna all mõlemast jalast ja paremast käest raskesti haavata. Invaliidina õppis Jegorjevskis partei ja nõukogude kaadrite ettevalmistuskursustel. Pärast kursuste lõpetamist määrati Läänemaa operatiivgruppi, kus oli augustis-septembris 1944. Tegemist pole siiski ilmselt vastuluure operatiivgrupiga, mille vastu siinsed parteibossid arvatavalt huvi ilmutasid. H.-A. Lebbin valdas vabalt eesti keelt ja temale polnuks tõlki vaja. Käbinile esitatud elulookirjeldus on 11 lehel. Tavaliselt niisugust põhjalikkust esineb elulooliste andmete esitamisel haruharva. (ERAF, f 1, n 6, s 11783, l 7, 33–37, 45–50)

²⁵ Valentin Augusti p Täht (s 1906) – märts–juuli 1944 oli vastuluure "SMERŠ" koolis kursant Leningradis. Vastuluure "SMERŠ" operatiivvolinik 8. armee juuli 1944 – veebruar 1945. Oli vaadeldaval ajal ka Eestis. 1. oktoobril 1944 korraldasid vastuluuretegelased Haapsalus joomingu, mille eest sai parteilise karistuse. Hiljem töötas TRÜ-s keskkütete kütjana. 1960. aastal heideti samalaadsete patude pärast parteist välja. (ERAF, f 1, n 7, s 8964)

Küsimus: Kas ajakirjanduses teatati sm. Säre vahistamise kohta sakslaste poolt, tema kinnipidamise ajal või millalgi hiljem?

Vastus: Ei, sm. Säre vahistamisest ei teatatud ajalehtedes ei siis ega hiljem. Vastupidi, tema arreteerimise fakti hoiti Tallinnas saladuses ja ei afišeeritud, ehkki elanikkonna seas käisid selle kohta kuuldused.

Küsimus: Mida Teil veel on lisada oma ülestunnistustele selles küsimuses?

Vastus: Lisada midagi sm. Säre arreteerimise asjus sakslaste poolt mul pole.

Tuleks üksnes öelda, et 1942. aasta suvel kuulsin ma juhuslikult pealt ühte "SD" kaastöötajate jutuaamist, justkui "SD" arreteeris end Eestis varjanud ühe EK(b)P KK sekretäridest, kelle nimi oli ARBON²³ või ABEN (täpselt ei mäleta), kuid midagi konkreetsemat selles küsimuses ma öelda ei või ja isegi arvan, et see oli ei rohkem ega vähem kui laimujutt, mis millelegi ei tuginenud ja keegi sellest midagi konkreetsemat ei rääkinud ega olnud näinud.

Protokoll on kirjutatud minu sõnade järgi õigesti ja on mulle eesti keeles ette loetud.

Ülekuulamine algas 21 30 26. IX 44. a.
Ülekuulamine lõppes 01 00 27. IX 44. a.

Kuulas üle: Leningradi rinde Vastuluure Valitsuse "SMERŠ"

operatiivgrupi ülem kapten Lebin.²⁴

Tõlkis: operatiivvolinik nooremleitnant
Täht²⁵

Koopia õige: /allkiri/
Šergalin
15. IV 50.

Võttes kokku napid teated Säre arreteerimisest, ei saa väita, et EKP Keskkomitee I sekretär oli patusem teistest, varem või hiljem arreteeritud põrandaalustest kommunistidest. Pigem tuleb tunnistada: Säre, pikaajalise illegaalse töö kogemustega isikuna, püüdis esialgu vassida, keerutada, aega võita, mingit teadet Rudolf Margi kaudu vabadusse läkitada. Teisiti väljendatuna: püüdis edastada oma

põrandaalustele kaasvõitlejatele informatsiooni enda sissekukumisest.

Säre saatuse kohta pole tänini absoluutselt kindlaid andmeid. Sõja ajal olevat teda kinni peetud Sachsenhauseni koonduslaagris.²⁶ Mitmelt poolt on väidetud, et Säre üritas sooritada enesetappu. Küsimusele Säre edasise käekäigu kohta vastas Evald Mikson 1991. aastal: "Olen üksnes kuulnud, et ta lõi kas Berliinis veenid läbi."²⁷ Taolist seika, kuid pisut teistsuguses variatsioonis, esitas ka EKP Partei Ajaloo Instituudi uurija Kalev Tammistu. Tema esitab Säre isikut iseloomustades küsimuse: "Miks ta 1942. a Taanis, Kopenhaagenis, gestaapo vangikambris tegi enesetapukatse, lõi kas prilliklaasitükiga läbi käesooned ja kirjutas verega seinale "Elagu Stalin"?²⁸ Veendunud stalinisti ja stalinlike timukate pimedade käsutäitjana võis ta ju sellise äärmusliku enesetapukatse sooritadagi.

Tõepärasem tundub siiski Armin Lebbini poolt väljaselgitatu. N. Karotammele oli edasise töötamise huvides oluline selgitada K. Säre kohta kõik, mis võimalik. Ta pöörduski NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi ja NSV Liidu Julgeoleku Rahvakomissariaadi poole, saates neile Taani ajalehes "Sotsiaaldemokraat" toodud kohtuprotsessi kirjeldused ja fotod. Ka oli tal isiklik kokkusaamine julgeoleku rahvakomissariga. Ühel fotol on K. Säre äratuntav, kuigi ta, nagu N. Karotamm kirjutab, on kõhn ja raugastunud.²⁹ Richard Jenseni mälestusteraamatus on kirjas, et "Säre, kes oli asja³⁰ arutamise puhuks gestaapolt "välja laenatud", saadeti Saksamaale ja hukati".³¹ Sama olevat teatanud juba 1943. aastal üks Taani ajaleht.³² Lisaks eelnenuile on Säre saatuse kohta andmeid ka ühes 1966. aasta Taani ajalehes, milles televisioonisaate-järgselt käsitletakse eesti kommunistide jubedat mõrvatööd, mis leidis aset 30 aastat tagasi. Seega 1936. aastal. Anders B. Nørgaard väidab: "*Säre blev dømt i Tyskland og henrettedes.*" Eesti keeles: Säre mõisteti Saksamaal süüdi ja hukati. Ajalehelõiget säilitatakse EKP arhiivis.³³ Paraku ei selgu hukkamise aeg ega koht. Taanlased väidavad seega erinevatel aegadel visa järjekindlusega, et Säre siiski hukati sakslaste poolt.

Parteiajaloolase Armin Lebbini väljapakutud tundub olevat samuti tõele lähedal. Ainuüksi seetõttu, et EKP VIII pleenumini K. Säre küsimust parteifoorumitel teravalt üles ei tõstatatud. N. Karotamm oli üles näidanud püüdlikkust selles küsimuses, kontakteerudes isiklikult NLiidu julgeoleku rahvakomissariga. Ju ei peetud otstarbekaks Säre teemat päevakorrale tõsta, kuni Rootsi ja Soome politseiga koostööle läinud Johannes Meerits polnud julgeoleku haardesse sattunud.³⁴ Soodus hetk saabus 1950. aastal, kui julgeoleku kätte oli sattunud Säreaga 1930. aastail tihedalt seotud mees.³⁵ Sellest hetkest polnud enam karta, et NSVL salateenistuse teadmata imbub eesti kommunistide kohta midagi lubamatut. Meeritsat oli üritatud korduvalt NLiitu meelitada, kuid tulemusteta. Seejuures oli kutsujaks mitmel korral Karl Säre. Sellega oli Säre ebaõnnestunud missioonidele muul moel lõpplahendus leitud ja tema renomee ei huvitanud

²⁶ Erik Nørgaard, Mordet i Kongelunden, lk 338.

²⁷ Ants Jurman, Ülekuulaja väidab: Karl Säre ei olnud reetur. – Eesti Ekspress 1.11.1991, nr 42.

²⁸ Kalev Tammistu, Siira heasoovlikkuse... ja lootuse vaimus. 1940. aasta kuuma suve sündmustest ja Eesti kommunistide osast selles. 1. – Õhtuleht 8.04.1989, nr 81.

²⁹ Armin Lebbin, Mõnest valgest laigust EKP ajaloos. 10. – Õhtuleht 21.01.1990.

³⁰ Mõeldud on kriminaalasja, milles Johannes Meeritsat *alias* Leo Looringut süüdistati mõrvatöö sooritamises 1936. aastal Kopenhaagenis.

³¹ Richard Jensen, En omtumlet Tilværelse. Erindringer. København, 1957, lk 124. Vaata: ERAF, f 1, n 1c/c, s 10, l 19, 28.

³² Armin Lebbin, Mõnest valgest laigust EKP ajaloos. 10. – Õhtuleht 21.01.1990.

³³ ERAF, f 1, n 1c/c, s 10, l 100.

³⁴ Johannes (Leo) Meerits-Looring sooritas koos Säreaga 1936. aastal Kopenhaagenis kiruite, mõrvates oma reetmises kahtlustatud kaaskommunisti. Meerits-Looring tunnistas Taanis toimunud kohtuprotsessil mõrvas süüdi ning talle määrati eluaegne vanglakaristus, mida hiljem alandati 16 aastale. Mainitud mõrv vapustas Taani ühiskonda oma küünilisuse ja jõhkruusega.

³⁵ Johannes Meerits (Looring) vahetati 1. märtsil 1949 NSV Liitu ühe taanlase (H. Dahl) vastu, kes oli Soome Talvesõjast vabatahtlikult osa võtnud ja 1940. aastal Punaarmee kätte vangi sattunud. (Armin Lebbin, Mõnest valgest laigust EKP ajaloos. 10. – Õhtuleht 21.01.1990.)

enam Nõukogude Liidu julgeolekuteenistust. Kuna Läänes ei tehtud Säre küsimuses saladust, siis oli kõige otstarbekam too mees igaveseks põlu alla saata. EKP VIII pleenum oma rāpasusega sobis suurepäraselt kõikvõimalike varasemate klišeede purustamiseks ja uute kujundamiseks. Sealhulgas truualamliku stalinisti Karl Säre hukkamõistmiseks, temale reeturi ja äraandja maine külgekleepimiseks.

Ehkki kompartei püstitas endale 1980. aastate lõpul ülesande välja selgitada kogu tõde Karl Säre kohta, ei tehtud seda tõetruult ega ka avalikkust igakülgselt teavitades. EKP KK omaaegse arhiivi direktori paksude seintega seifi oli peidetud Taanis ilmunud Richard Jenseni mälestusteraamat Anton Vaarandi tõlgetega. Raamatus käsitletakse 1936. aastal Kopenhaagenis sooritatud mõrvatööd, mille üks kaasosalisi oli Karl Säre. Põgusalt peatus taani ekskommunist ka Säre edasisel saatusel. 1991. aasta sügisel võeti kompartei arhiiv riigi poolt üle ning direktori seifis olnud ülisalajased materjalid liideti fondidesse ja avati uuri-jatele kasutamiseks.³⁶ Mingeid andmeid pole aga õnnestunud välja selgitada Moskvast KGB keskarhiivis paikneva Säre toimiku sisu kohta. Mitmesuguse käibel olnud informatsiooni päritolu väljaselgitamist (mille seas võib olla ka KGB arhiivi toimikus sisalduvat infot) raskendab asjaolu, et Säre teemat käsitlesid mitmed parteiajaloolased 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate algul ajakirjanduse vahendusel. Neis puuduvad aga enamjaolt viited allikatele ja arhiividele.

Ehk oli tõde liialt valus ja seetõttu ei sõandatud kogu olemasolevat informatsiooni täie korrektsusega avalikkuse ette tuua? Kättesaadavate dokumentide, ajakirjanduses avaldatu ja mitme inimese mälestuste põhjal on aga alust Säre reetmises siiski tõsiselt kahelda.

Tundub, et reetmisversiooni puhul oli tege-mist kompartei ideoloogiaga, mida aktsepteeris julgeolek. Viimasele oli kasulik Säre juhtumit võimalikult segasena näidata, et varjata NLiidu luuretegevusega seotud vaevu kombatavoid piirjooni. Ühtlasi aitas Säre põlustamine Nõukogude Liitu distantseeruda jälgist mõrvatööst, mille peaosalised olid Eesti kommunistid Karl Säre, Johannes Meerits ja August Vakepea.

Taani aga jätkas halastamatu järjekindlusega Eesti kommunistide jõhkruks avalikustamist.

Kriminaalmuuseumis, mis pikka aega asus Kopenhaageni politseitalituse maja kõrgeimal korrusel, säilitati pärast sõda väikest vanni, ämbreid ja padasid, mis kaevati välja Rudolf Peterseni asunikumaalt "Søvangilt" Amageril. Peale selle hoiti dokumentidekogus politseiadvokaat Haslundi süüdistuskõnet 1943. aasta ringkonnakohtus, kus Meeritsat, Säret ja Vakepead nimetati küünilisteks gangsteriteks. Kriminaalmuuseum polnud tavaline muuseum. Sinna polnud ametlikku juurdepääsu, kuid juura tudengid, politseikooli õpilased, ajakirjanikud ja teatavad huvigrupid said sobival võimalusel ringi vaadata ja hirmujudinatega uurida anumaid, "kus eesti Kominterni agent oma kaaslaste poolt happes lahustati"³⁷.

Vaid Eestis vaikiti ja piirduti Säre reetmise leierdamisega. Taani ajakirjaniku Erik Nørgaardi ladusas vormis ja huviäratavalt kirjutatud uurimus *Mandene fra Estland* ilmus alles käesoleva aasta suvel pealkirja all "Kongelundeni mõrv". Möödunud aastal ilmus kuretegede raamat, milles Mart Laar libiseb kor-raks ulmelisele maastikule, oletades, et sakslaste poolt anti Karl Särelle uus nimi ja identiteet. Lisaks sellele korratatakse Eestimaa Kommunistliku Partei Ajaloo Instituudis välja töötatud versiooni Säre reetmisest kui absoluutset tõde.³⁸ Tundub, et Säre identiteedimuutuse puhul on küll tegu kirjanduslike mõjutustega, mis seletamatutel asjaoludel sattunud tõsisemasse ajalookäsitlusse.³⁹

Köverpeegli, mille kujundasid parteiajaloolased KGB vaikival heakskiidul, annab sirgu ajada Säre kohta õige määratlemisega, mitte mütologiseerimisega. Kui seda ei taheta, ei

³⁶ Vaata: ERAF, f 1, n 1c/c, s 10.

³⁷ Erik Nørgaard, Mordet i Kongelunden, lk 459.

³⁸ Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin, Kommunismi must raamat. Kuri-teod, terror, repressioonid. Tallinn, 2000, lk 859.

³⁹ Vt lähemalt: Einar Sanden, Loojangul lahkume Tallinnast. Romaan. Tallinn, 1992. Einar Sanden, Süda ja kivid. Romaan. Tallinn, 1993.

suudeta või peljatakse teha, siis jäävad kõverpeeglist tulenevad jõnksud ka hilisemas perioodi.

Ja *last, but not least*. Üks ajakirjanduse kaudu avalikkuse ette jõudnud hämamine vajaks veel õiendamist. 1993. aastal kirjutab keegi salapärase Aksel Roos *alias* ...⁴⁰, et Säre "parteisekretärina tegutsemise perioodil oli tema küljesoojendajaks Tallinnas keegi meditsiiniõde"⁴¹. Tõele vastab päris kindlasti see, et Säre hülgas oma esimese abikaasa Agnessa Paju. Viimase vend, Feliks Paju, represseeriti 1937. aastal.⁴² Võimalik, et repressioonide all langes ka Agnes Paju, nagu tuleb välja Aksel Roosi kirjutisest. Säre olevat üritanud 1938. aastal Agnessa Paju Eestisse kutsuda, kuid too olla juba saadetud asumisele Kasahstani. Dokumentaalset kinnitust sellele leitud ei ole. Küll ei vasta aga tegelikkusele kumu meditsii-

niõest. EKP KK I sekretär elas tollal Eugenia Särega, kes oli tema seaduslik abikaasa ja teenis leiba NKVD palgal. 1942. aasta märtsis palus ta Tšeljabiniskis Ljudmila Ausmanil välja võtta oma tööraamat NKVD valitsusest, seltsimees Pozdnakovi käest.⁴³ Eks seegi tagasihoidlik fakt ole kogu loo kontekstis märkimisväärne.

Säre vend Artur Männi elas sõjajärgsel perioodil Eestis täisväärtuslikku nõukogulikku elu. Andis Tallinna Õpetajate Instituudis marksismi-leninismi loenguid ja oli lugupeetud partorg kuni vahetult pärast EKP VIII pleenumit (14.04.1950) ütles süda üles.⁴⁴ Ootamatu, alusetu ja alatu rünnak tema noorema venna aadressil kõrgel parteifoorumil oli ilmselt liiast. Oli ju Arturgi teeninud truult ja ustavalt stalinismi üritust varem üsna kõrgel tasemel – Välisasjade Rahvakomissariaadi liinis.⁴⁵ **T**

Artikkel valmis Kistler-Ritso fondi toetusel

Kohalikul tasandil oli parteipilet nr. 1 määratud Karl Särele. Üleliidulisel tasandil oli esimene number reserveeritud Leninile. ERAF, f 1, n 115, s 1145

⁴⁰ Ülimalt uudishimulikud võivad selle nime taga seisva isiku hea tahtmise juures lahti dešifreerida.

⁴¹ Aksel Roos, Kus on Karl Säre? – Õhtuleht, 17.08.1993.

⁴² Leningradskij martirolog 1937 – 1938. Tom 2. Sankt-Peterburg, 1996. s 268.

⁴³ ERA, f R-1, n 2, s 234, l 82.

⁴⁴ ERAF, f 3725, n 1, s 8, l 56 ning autori varasem *a priori* versioon surma põhjuse kohta, mis leidis kinnitust Tallinna Perekonnameisumeti arhiivis.

⁴⁵ Vaata lähemalt Artur Jaani p Männi (Säre) teenistuskäiku: ERAF, f 1, n 6, s 2040; f 1, n 6, s 14705.